

**NOTES SOBRE LA PROBLEMÀTICA
EPISTEMOLÒGICA I CONCEPTUAL
DE LA PSICOLOGIA SOCIAL**
*NOTES ON THE EPISTEMOLOGICAL
AND CONCEPTUAL PROBLEMATIC
OF THE SOCIAL PSYCHOLOGY*

Xavier Pons i Díez*

Resum

Des dels inicis de la Psicologia social, aquesta disciplina s'ha caracteritzat per les dificultats de definició i delimitació. Definir la Psicologia social suposa un exercici complex, almenys per tres raons: la dificultat d'establir el seu rol de dependència o independència respecte a la Psicologia i la Sociologia, els problemes derivats de la particularitat essencial del seu objecte d'estudi i la diversitat dels temes que ha abordat al llarg de la seua història. En aquest article es presenten alguns materials per a la reflexió sobre les qüestions anteriors. S'hi fa èmfasi en la caracterització de la Psicologia social com a disciplina que, necessàriament s'adscriu al tronc comú de les ciències socials i a la problemàtica derivada de l'assumpció dels postulats epistemològics que li resulten –o no– apropiats.

Paraules clau: definició de Psicologia social, epistemologia, història de la Psicologia social, Psicologia social.

* Correspondència: Xavier Pons i Díez. Departament de Psicologia Social. Facultat de Psicologia. Avinguda de Blasco Ibáñez, 21. 46010 València (Espanya). Adreça electrònica: Xavier.Pons@uv.es. <http://ponss.wordpress.com>. Universitat de València.

Abstract

From the beginning of the social psychology, this discipline has been characterized by the difficulties of definition and delimitation. Defining the social psychology means a complex exercise, at least, for three reasons: the difficulty in establishing its role of dependence or independence with respect to psychology and sociology, the problems derived from the essential particularity of its object of study and the diversity of the topics that it has approached along its history. In this article some materials are presented for the reflection on the aforementioned questions. Emphasis will be made in the characterization of the social psychology as a discipline that necessarily ascribes itself to the common branch of the social sciences and to the problems derived from the assumption of their appropriate or non appropriate epistemological postulates.

Key words: definition of social Psychology, epistemology, history of social Psychology, social Psychology.

El camp d'estudi de la Psicologia social

Quins són els temes d'estudi de la Psicologia social? De què s'ocupa aquesta disciplina? L'elevat nombre de processos diferents que aborda la Psicologia social, així com la creixent amplitud i complexitat que presenta, tendeixen a dificultar una visió clara sobre quins punts són comuns a tots aquells temes considerats com a psicosocials (Morales i Moya, 2007). Certament, la Psicologia social és una de les disciplines més diversificades dins les ciències socials, quant a continguts i assumptes estudiats. Però també és cert que, encara avui, molts professionals de les ciències socials i, fins i tot, de la Psicologia desconeixen amb la profunditat necessària què és la Psicologia social i quins és l'abast de la seua explicació i aplicacions.

En la pràctica, si repassem manuals, monografies, revistes o congressos que apareixen amb l'epígraf de Psicologia social, podem trobar des d'estudis que expliquen com la ment humana organitza la informació i utilitza esquemes de coneixement per a interpretar la realitat, fins a altres estudis que poden tractar de les diferències interculturals, en la preferència per un tipus o un altre de lideratge polític; des de quines característiques de les persones són considerades rellevants en l'atracció interpersonal, fins a quins són els nivells de participació veïnal en un barri; des de com les persones interpreten les conductes dels altres, fins a com s'organitzen equips de treball en una empresa. Tan vast i diversificat espectre de coneixement convida a la prudència abans de buscar definicions exhaustives.

Turner (1999) explica que tots els éssers humans pertanyen a grups, viuen i, moltes vegades, senten, pensen i actuen com a membres d'aquests grups i / o influïts pel que passa dins d'aquests. El pensament, les emocions i les actuacions dels humans no es poden explicar només per factors individuals: cal integrar en l'explicació els factors que esdevenen fora de la mateixa persona, per exemple, en els seus grups.

La Psicologia social actual no es redueix només a una Psicologia del grup, però és clar que la Psicologia del grup forma part de la Psicologia social i hi ha tingut un paper molt destacat des dels inicis (Domènech, 2003). Per això, hem anat al grup com a concepte que ens permetrà aproximar-nos a una explicació comprensible de què és la psicologia social.

El grup remet sempre a la circumstància supraindividual, per l'estudi del qual, precisament, va ser fundada la Psicologia social. Tanmateix, el mateix concepte de grup ja resulta difícil de delimitar. La paraula «grup», en les ciències socials, no té significat clar si no va matisada per algun adjectiu o figura dins un context precís, perquè, en la pràctica, és un terme aplicat a realitats diferents. Cal fer constar ací una cosa que acompanyarà, implícitament, tot desenvolupament en Psicologia social, com el terme «grup», que en aquesta disciplina ha estat usat per a designar dues realitats: el grup interactiu i el grup social. El primer es refereix a microsistemes socials, on els individus estableixen relacions mútues de manera directa, com ara grups de treball, grups informals, famílies, xarxes relacionals... El segon es refereix a categories socials àmplies formades per individus que comparteixen una mateixa característica socialment rellevant, com ara grups culturals, ètnics, de gènere, professionals, demogràfics... Molts dels conceptes investigats són aplicables a les dues realitats, encara que no sempre serà així. La investigació sobre el grup interactiu s'ha referit a tòpics com lideratge grupal, productivitat, relacions informals, comunicació, influència interpersonal, socialització familiar... En el cas del grup social, la investigació s'ha dirigit a temes com relacions intergrupals, conflicte i cooperació, prejudicis, estereotips socials, identitat social, categorització perceptiva, representacions socials...

Delimitat l'àmbit d'aplicació pràctica del terme «grup», no quedaria encara resolt el problema de què és la Psicologia social, ja que aquesta disciplina no sempre utilitzarà el grup com a unitat d'anàlisi explícita, encara que el seu significat sempre es trobarà latent. Per entendre més àmpliament quin és el camp d'estudi de la Psicologia social, ens referirem a la diferenciació en dominis d'anàlisi proposada per Roger Sapsford. Aquest autor proposa quatre dominis en què actua l'explicació psicosocial: l'intrapersonal, l'interpersonal, el grupal i el societari (Sapsford, 1998). Cada un d'aquests dominis tindria un objecte propi, però mantenint entre aquests una relació de complementarietat. Veurem aquesta proposta en els paràgrafs següents:

– Domini intrapersonal. Tracta de l'estudi de la cognició social, la percepció interpersonal, les actituds, la formació del *self*, la interpretació de les conductes alienes per mitjà de processos d'atribució causal i, en general, tracta dels processos intrapsíquics en la seua dimensió social i relacional.

– Domini interpersonal. Fa referència a l'estudi dels processos d'interacció social, incloent-hi tòpics com la comunicació, la conducta prosocial, la conducta agressiva, la cooperació, el conflicte interpersonal o l'atracció interpersonal, però focalitzant sobre les persones, més com a individus que com a membres de grups.

– Domini grupal. Es refereix a l'estudi dels processos intragrups en grups interactius, organitzacions formals o xarxes relacionals. Inclou l'estudi d'aquells processos que estan emmarcats per aquestes entitats i dotats de significat, per la mateixa existència d'aquestes.

– Domini societatari. Inclou les relacions socials no enteses com a relacions entre persones individuals, sinó entre categories i grups socials, així com els comportaments col·lectius i les relacions que l'individu estableix amb la cultura, les institucions socials, l'estructura social i l'organització política.

De la proposta de Sapsford (1998) podem derivar que el camp d'actuació teòrica de la Psicologia social comprèn el coneixement sobre com pensa l'individu sobre el seu entorn, com es relaciona amb altres individus i com és influït el seu comportament, el seu pensament i les seues emocions per l'entorn microsòcial i macrosòcial.

Posicions semblants són mantingudes per altres autors. Baron, Graziano i Stangor (1991) proposen que el camp d'estudi de la Psicologia social es pot representar mitjançant tres àrees concèntriques: la dels processos intraindividuals, la de les relacions interpersonals i la dels processos grupals. D'altra banda, Morales i Moya (2007) parlen de les diferents naturaleses dels processos que han estudiat els psicòlegs socials i diferencien entre els processos de naturalesa individual, els de naturalesa grupal i els de naturalesa macrosòcial.

Altres propostes es basen en la diferenciació de nivells de coneixement jerarquitzats i acumulatius des de l'individual al social, de manera que el coneixement de cada nivell inclou els anteriors. Aquesta modalitat jerarquitzada dels continguts psicosocials apareix en les respectives formulacions de Willem Doise i d'Abraham Tesser. Doise (1982) i proposen que el coneixement psicosocial avança en quatre nivells: l'explicació intraindividual, l'explicació interindividual i intragrupal, l'explicació posicional –referida a allò que té a veure amb les pertinences categorials de les persones– i l'explicació ideològica –sobre la influència dels sistemes macrosocials en els individus–. En el mateix sentit, Tesser (1995) proposa tres nivells acumulatius i jerarquitzats: intrapersonal, interpersonal i col·lectiu.

És molt rellevant l'apreciació de Doise (1982) sobre quins són els nivells d'anàlisi utilitzats comunament per la tradició psicosocial nord-americana –més individualista– i per la tradició psicosocial europea –més sociologista–. Els nivells intraindividual i interindividual es correspondrien amb la primera, mentre que els que Doise anomena posicional i ideològic ho fan amb la segona.

El que s'ha dit fins ara suggereix un efecte del social i grupal sobre l'individu. Però cal no oblidar que la societat i els grups estan constituïts per actuacions interactives d'individus. En rigor, una «societat», una «cultura», un «sistema polític» o «una classe social» són conjunts de persones que actuen en comú en determinat tipus de situacions. Per consegüent, tant per qüestions teòriques com, sobretot, metodològiques, l'anàlisi dels sistemes socials es veurà afavorida per la consideració dels seus elements psicològics constitutius. Ara bé, això no vol dir que el significat dels sistemes socials es pugui reduir només a factors psicològics; al contrari, com assenyalen Blanco, Caballero i De la Corte (2005) les agrupacions humanes són realitats qualitativament diferents de la simple juxtaposició de ments individuals. És a dir, la societat no és un simple sumatori de ments individuals, sinó el resultat d'interaccions complexes entre elles i dotades de significat simbòlic. És ací, justament, on trobarà vigència l'explicació psicosocial, en la mútua complicitat entre el psicològic i els productes de la interacció, però sense reduir el factor supraindividual a una simple juxtaposició mecànica d'individus, ni oblidar que la mateixa societat és constitutiva de la ment i la conducta humanes.

Respecte a això, George Herbert Mead, capdavanter de la Psicologia social en les primeres dècades del segle XX, va ser contundent en el seu posicionament quan va afirmar que «la societat i l'home són el mateix» (Mead, 1934 / 1993). Fins i tot abans d'això, Charles Ellwood havia deixat clara una proposta diametralment psicosocial: la conducta individual procedeix de la cultura del grup, però la cultura ve, en darrer terme, de les ments de les persones (Ellwood, 1913/2008). Coincident amb aquesta tradició intel·lectual, Ibáñez (2003) argumenta que la relació entre la psique i la societat va més enllà de dues realitats vinculades entre si per meres relacions d'influència recíproca, ja que ambdues constitueixen «un tot inextricablement entrellaçat»; la dimensió social no corre paral·lelament a la dimensió psicològica, sinó que és constitutiva d'aquesta. La societat, segons Tomás Ibáñez, no està fora de l'individu esperant que aquest s'hi adapte, sinó que la societat són els individus i, a més, està dins de cada un d'ells. Ibáñez posa l'èmfasi en el llenguatge, a través de l'adquisició del qual el que és social es fa directament present en el desenvolupament dels processos psicològics, des del primer moment de la vida de les persones.

La Psicologia social, doncs, assoleix sentit i troba el fonament en el terreny ocupat per la intersecció entre l'estudi del que és psicològic i del que és social (Ibáñez, 2003; Rodríguez, Assmar i Jablonski, 2006). Aquesta intersecció meto-

dològica representa les complexes connexions entre la persona i la societat, que són, per descomptat, connaturals a la mateixa idiosincràsia d'ambdues. En el terreny d'aquestes connexions és on autors com Charles Stangor i John Jost han trobat la característica més definitòria de la Psicologia social. Aquests autors proposen que la persona, els seus grups i el sistema macrosocial que els envolta conformen una xarxa de relacions complexes que, precisament, constitueix el camp d'estudi de la disciplina. En l'aproximació de Stangor i Jost (1997) es distingeixen nou interconnexions possibles entre persona, grup i societat. Aquestes nou interconnexions, segons Stangor i Jost, són el camp d'anàlisi de la Psicologia social:

- Interconnexió individual-individual: els efectes que els individus tenen sobre altres individus i els efectes d'un individu sobre la seua pròpia psique, quan organitza el seu coneixement de la realitat.

- Interconnexió individual-grupal: els efectes que els individus tenen sobre un grup.

- Interconnexió individual-macrosocial: els efectes de les conductes individuals en la conformació del sistema sociocultural.

- Interconnexió grupal-individual: els efectes del grup sobre els integrants individuals.

- Interconnexió grupal-grupal: els efectes que un grup té sobre altres grups i els efectes d'un grup sobre si mateix per mantenir o modificar la identitat grupal.

- Interconnexió grupal-macrosocial: els efectes que els grups tenen sobre el sistema macrosocial.

- Interconnexió macrosocial-individual: els efectes que el sistema macrosocial té sobre els individus.

- Interconnexió macrosocial-grupal: els efectes que el sistema sociocultural té sobre els grups.

- Interconnexió macrosocial-macrosocial: els efectes que un sistema sociocultural té sobre un altre o sobre si mateix per mantenir o modificar els seus valors.

Stangor i Jost (1997) adverteixen que la primera d'aquestes interconnexions –de l'individual a l'individual– s'ha convertit en la més estudiada dins la disciplina. A aquest biaix individualista en la Psicologia social institucionalitzada ens referirem en l'apartat següent.

Les dues psicologies socials

La peculiar situació de la Psicologia social respecte a la Sociologia i a la Psicologia ha conferit a la disciplina, des dels inicis, una problemàtica ca-

racterística. Aquest tret idiosincràtic de la Psicologia social ja es pot veure en els primers manuals, publicats ambdós l'any 1908: el de William McDougall, d'orientació psicologista, i el d'Edward Ross, d'orientació sociologista –paradoxalment, la tradició sociologista va ser finalment senyal de la corrent psicològic-social europea, tot i que Ross era nord-americà i McDougall britànic–. Cada una d'aquestes «dues psicologies socials» ha desenvolupat una tradició pròpia al llarg de la història de la Psicologia social. És molta la literatura que, durant les últimes dècades, ha reflexionat sobre la relació entre les dues principals tradicions, que solen ser denominades «psicologia social psicològica» i «psicologia social sociològica» (Álvaro, Garrido, Schweiger i Torregrosa, 2007; Franzoi, 2008; Garrido i Álvaro, 2007; Graumann, 2001; Ibáñez, 2003; Rijsman i Stroebe, 1989; Stryker, 1977). En aquest apartat reflexionarem sobre això.

A partir de les primeres dècades del segle XX, la Psicologia social, encara jove, va emprendre un progressiu procés de psicologització que a la fi la va reduir, majoritàriament i en perjudici de la seua component social, a una psicologia de les relacions interpersonals entre persones preses una a una (Jiménez-Burillo, 2005). Aquesta línia psicologista ha estat l'hegemònica durant molt de temps, ha dirigit l'atenció envers la individualitat dels processos conductuals o mentals i així ha donat lloc a una Psicologia social que tendeix a l'atomisme de l'individu i el situa en un espai ahistòric i acultural, amb la finalitat de trobar lleis generals explicatives del comportament relacional (Apfelbaum, 1985; Ibáñez, 2003). Això ha privilegiat en la disciplina l'estudi de les conductes individuals i dels estats interns, com ara la percepció interpersonal, l'atribució causal, el mecanisme cognitiu dels estereotips socials i de les actituds, la cognició social, l'aprenentatge conductual del comportament social, la conducta agressiva i la prosocial..., però tots situats en una posició no integrada amb el sociocultural. Aquesta tradició ha proposat i utilitzat com a mètode d'investigació preferent l'experiment de laboratori, encara que també ha fet ús de procediments psicòmètrics.

La tradició psicologista se centra en l'estudi de les respostes cognitives i comportamentals que l'individu dona davant els altres (Franzoi, 2008). Des d'aquesta perspectiva, Baron, Branscombe i Byrne (2009) conceptualitzen la Psicologia social com la ciència que busca entendre la naturalesa i les causes del comportament i del pensament individuals, en situacions socials i n'és una nota característica la consideració dels factors socials i culturals, com a simples causes de l'activitat individual, més que com a variables constitutives de l'ésser humà. Igualment, Myers (2009) defineix la Psicologia social com l'estudi científic sobre com pensa i influeix la gent sobre els altres i com es relacionen entre si.

D'altra banda, la tradició sociologista s'interessa, preferentment, per la naturalesa dels grups i dels fenòmens col·lectius, l'impacte recíproc entre individu

i societat, la dimensió simbòlica de la interacció social i la mateixa interacció com a sistema supraindividual. El seu àmbit d'atenció inclou temàtiques com: l'anàlisi dels processos de socialització, la gènesi social del *self* i de les actituds, els continguts de les actituds i dels estereotips socials, la comunicació com a procés social, els rols socials, el conflicte social, els processos intragrups i intergrups, els prejudicis socials o els símbols socials, així com els comportaments relacionals i mentals que interessin a la tradició psicologista, però des de l'anàlisi dels seus continguts socials i situant el lloc d'aquest no en la persona mateixa, sinó en la intersecció entre la persona i la societat. Aquesta perspectiva ha utilitzat com a mètode d'estudi preferent l'enquesta, l'entrevista i les tècniques d'observació sistemàtica, encara que, a vegades, també ha fet ús de l'experimentació en contextos naturals (Garrido i Álvaro, 2007).

La tradició sociologista, doncs, s'ocupa de l'estudi d'un ésser –l'humà– que, més enllà dels aspectes biològics i psicològics, és també un ésser social o, el que és el mateix, un ésser històric, cultural, col·lectiu i simbòlic. De manera que un dels principals factors constitutius de la naturalesa d'aquest ésser és la relació amb els seus semblants dins un context compartit de significats simbòlics que, al seu torn, són producte de la història d'aquest context (Ovejero, 1997).

La divisió entre ambdues orientacions no és aliena a les diferències entre les tradicions intel·lectuals europea i nord-americana: la tradició europea, més oberta al sociocultural, s'ha mostrat, la major part de les vegades, com una alternativa als models individualistes institucionalitzats i dominants en la Psicologia social nord-americana. Tot i així, la mateixa «tradició europea» no sempre ha pogut triomfar al seu propi territori, davant la força del paradigma individualista importat o establert.

La psicologització de la Psicologia social ha estat un dels principals punts de debat en la història d'aquesta disciplina i, per descomptat, en l'actualitat. El fet és que l'estudi de l'intrapsíquic i de la conducta individual, és a dir, l'espai natural i legítim de la Psicologia, ha estat habitualment estès cap a la Psicologia social –transportant-se amb això certs pressupòsits metodològics que, en el seu moment, van ser concebuts per a les ciències físiques–. Certament, la Psicologia té en l'individual l'objecte d'anàlisi, situant-se aquesta disciplina en un terreny entre les ciències naturals, les socials i les de la salut. Però per a la Psicologia social l'únic terreny possible és el de les ciències socials, per tant reduir la major part del seu contingut a l'estudi experimental de com funciona la ment quan percep altres persones, podria suposar perdre el seu significat com a ciència social.

Hi ha hagut intents de superar les conseqüències d'aquesta divisió. Munné (1995) pretén resoldre la dicotomia entre les dues psicologies socials decantant-se per la definició d'un objecte propi de la disciplina que li siga substantiu. Frederic Munné explora cinc possibles alternatives per a la Psicologia social,

que es corresponen amb cinc visions sobre el contingut i el concepte d'aquesta disciplina:

- Dependent i formant part de la Psicologia, com una branca més o menys especialitzada d'aquesta.

- Dependent i formant part de la Sociologia, en aquest cas es planteja una certa confusió entre la dimensió psicològicossocial i la microsociologia.

- A manera de «superciència», englobant tant la Psicologia com la Sociologia i resultant ser la suma d'ambdós camps d'estudi, sota la idea que el comportament humà i els sistemes socials estan essencialment vinculats a les relacions socials.

- Independent i ocupant un espai intermedi, amb punts d'intersecció, entre la Psicologia i la Sociologia, considerant-se com a producte d'una àrea de coneixement comuna a aquestes i, per tant, diferent de cadascuna.

- Independent i substantiva, diferenciada de la Psicologia i de la Sociologia i situant-se en el mateix rang disciplinari que aquestes.

Es pot observar que la primera de les cinc alternatives esmentades per Munné (1995) es basa en l'assumpció que la Psicologia social és part integrant de la Psicologia i que aporta explicacions sobre el comportament social mitjançant l'aplicació de les lleis explicatives de la Psicologia. Com a conseqüència d'aquest reduccionisme psicologista, predominant durant llarg temps en la Psicologia social institucionalitzada, l'estudi del comportament col·lectiu s'ha anat reduint al simple estudi de conductes individuals (Álvaro, 1995). El reduccionisme individualista o psicologista significa oblidar la naturalesa intrínsecament sociocultural del comportament humà, dels processos mentals i, per tant, de la persona, és a dir, significa oblidar el reconeixement de la societat dins l'ésser humà.

És un fet que el gros d'investigacions en la Psicologia social institucionalitzada ha pres com a unitat d'anàlisi l'individu i com a context metodològic el que les ciències socials i naturals van importar de la Física i l'Astronomia (Ovejero, 1997). Tot això ha convertit la Psicologia social institucionalitzada en una Psicologia de les influències que certes característiques de l'entorn social exerceixen sobre l'intrapsíquic. És a dir, es considera el social com un mer factor influent i no com una dimensió bàsica i fundadora de la mateixa naturalesa humana.

Autors com Apfelbaum (1985) o Pepitone i Triandis (1987) han denunciat el risc que suposa la individualització teòrica i metodològica de la Psicologia social, ja que posa en perill la identitat d'aquesta disciplina com a ciència social, a més de quedar reduïda a un mer epígraf de la Psicologia. Com assenyalen Garrido i Álvaro (2007) i Jiménez-Burillo (2005), la consideració d'una Psicologia social independent, situada entre la Psicologia i la Sociologia, oberta a les altres ciències socials, però amb un enfocament propi, és defensada per

nombrosos autors, per als quals la Psicologia social es troba en la cruïlla de diverses disciplines, tant arran de la seua història com per la seua naturalesa i objecte d'estudi.

En aquest mateix sentit, Ibáñez (2003) planteja que la Psicologia social té un espai articulador de les aportacions de la Psicologia i de la Sociologia, espai delimitat per una intersecció entre el psicològic i el social: els fenòmens psicològics, per la seua naturalesa, estan massa carregats de determinacions socials, i els sociològics, igualment, massa carregats de determinacions psicològiques, perquè la problemàtica inherent a la vida social humana puga quedar dins l'abast d'explicacions només psicològiques o només sociològiques.

Aquest fet ens podria donar una pista sobre l'especificitat de la Psicologia social, ja que, com afirma Turner (1999), encara que els conceptes, principis, explicacions i teories de la Psicologia social siguen, majoritàriament, de tipus psicològic, ho són en un sentit «especial», ja que s'entén que hi ha una interacció essencial del psicològic amb l'activitat social i amb els processos i productes socials.

La problemàtica epistemològica

Les ciències socials són hereves de la modernitat, el moviment intel·lectual sorgit en l'Europa renaixentista i que, durant el segle XVIII, amb la Il·lustració, generalitzaria en el món occidental una ideologia filosòfica de la raó i del progrés basat en aquesta. En aquest context va sorgir l'interès per l'estudi de l'humà i per fer-ho, a més, des del punt de vista de la «raó natural». A la modernitat devem el triomf del raciocini sobre els vells esquemes medievals, la qual cosa va suposar la revaloració de la persona davant una metafísica de caràcter teocèntric, així com la posada en valor de la raó humana com a guia de la vida social, del progrés i de la ciència. Contra la lògica acientífica i teista del passat, la ideologia de la modernitat va comportar l'èxit del paradigma científiconaturalista (Quintana i Tortosa, 1998).

Tanmateix, l'últim terç del segle XX comencen a formular-se dubtes sobre la concepció «moderna» de la raó i la ciència. La crítica postmoderna pretén reconstruir realistament els límits de la raó. D'aquesta manera, de primer des de la Filosofia i després en alguns sectors de les ciències socials i naturals, es qüestiona la idea d'un món organitzat segons lleis infal·libles i estàtiques, l'existència del qual siga independent de la seua observació (Gergen, 1992). Els conceptes científics trobats en la investigació no estan exempts, segons aquesta crítica, d'interpretacions del paradigma científic, així com de valors i criteris culturals que també condicionen la manera de pensar d'aquest.

Les crítiques de la postmodernitat han estat molt diverses i molt heterogènies, tant des del punt de vista teòric com ideològicopolític. En tot cas, com ex-

pliquen Collier, Minton i Reynolds (1996), és comú en l'expressió postmoderna el dubte sobre el fet que la raó pugui proporcionar un objectiu i una fonamentació universal del coneixement o que el coneixement basat en la raó assegura el progrés social. Per la seua rellevància per a les ciències socials, destacarem alguns fets argüïts per la crítica postmoderna: la fiabilitat de certs pressupòsits positivistes en l'estudi del social i l'humà, la dificultat per a explicar, des de la racionalitat estricta, nombrosos actes corrents de la vida social quotidiana i nombrosos fets polítics i culturals, la diversitat de conceptes sobre què és «racional» en les diferents cultures del planeta, o la persistència de desigualtats i injustícies socials, tot i la confiança dipositada en la raó com a guia moral i de progrés.

Ovejero (1997) exposa que el paradigma de la ciència sorgit des del Renaixement va servir per a explicar el món exterior al subjecte, fonamentalment en l'Astronomia i en la Física, i és en aquests camps on va obtenir un èxit important, que es va estendre més tard a ciències més pròximes a la vida humana: la Medicina, la Biologia, la Psicologia... D'aquesta manera, el paradigma científic de la física es va anar estenent des de l'estudi dels casos simples del món –aquells més aliens a la complexitat dels sistemes vius–, fins als casos d'aprehensió complexa, com són aquells que duen el mateix fet de la vida i, per tant, es troben sotmesos a la irreversibilitat del temps i a la circularitat de les relacions causals.

És coneguda l'extraordinària influència que el model metodològic de la Física ha tingut en la Psicologia, en part provocat pel desig d'aquesta de no ser considerada una disciplina purament especulativa (López-Martínez, Blanco, Scandroglio i Rasskin-Gutman, 2010). L'adopció d'aquest model per la Psicologia de la darreria del XIX i començament del XX li va permetre obtenir una legitimitat científica equiparable a la de les ciències naturals. L'interès d'aquest estatus va arrossegar la Psicologia social cap als mètodes científico-naturals. En efecte, com assenyala Armistead (1983), els psicòlegs van adoptar els mètodes de recerca que les ciències naturals utilitzaven i que, a més a més, en el seu temps, eren propagats pels defensors del positivisme lògic. Aquests opinaven que la ciència física, la natural i la social haurien de respondre a un mateix model de ciència: l'enfocament experimental de la Física. Així mateix, defensaven els positivistes lògics que les expressions que no es refereixen a entitats mesurables i quantificables no tenen espai, dins el discurs científic. Això es va interpretar en el sentit que la Psicologia hauria de procedir mitjançant la formulació d'expressions objectives sobre la conducta observable.

Amb tot això, es posaran en evidència algunes dificultats epistemològiques que la nostra disciplina manté des que es va constituir: l'herència del mètode de la Física per a la Psicologia social podria suposar una important contradicció, si es té en compte que l'objecte d'estudi, igual que els objectes de les altres

ciències socials, és essencialment diferent del que té la Física. Ibáñez (1982) opina que, si bé els supòsits epistemològics de la Psicologia social han pretès ubicar-se en el context de la ciència «moderna» d'estil newtonià, el seu objecte d'estudi és, en realitat, del tipus «postmodern» o «postpositivista», és a dir, caracteritzat per la presència d'un cert nivell d'ingredients com ara relativisme, indeterminisme, no linealitat i dificultat per a concretar l'existència d'una realitat objectiva. Per superar aquesta contradicció i les seues implicacions, Tomás Ibáñez suggereix que la Psicologia social ha d'assumir els supòsits de la ciència postmoderna. A partir d'aquesta assumpció, els aspectes crítics i els dubtes es dirigirien, principalment, sobre quatre qüestions:

– Sobre l'existència de lleis explicatives de la conducta i sobre el concepte de causalitat estricta. Sempre que es coneixen les condicions inicials i les «lleis» es podran predir els efectes? És dubtós que tot el comportament i el pensament dels humans es pugui reduir a lleis explicatives obtingudes al laboratori de Psicologia experimental.

– Sobre el criteri d'objectivitat independent del subjecte. Existeix un món social objectiu, l'aprehensió del qual siga independent del punt de vista de l'investigador? Es dubta de l'existència d'un coneixement social totalment deslligat de les seues condicions de producció, ja que l'objecte conegut i el subjecte coneixedor són de la mateixa naturalesa, a diferència del que passa en la Física.

– Sobre el mite de l'objecte Els esdeveniments de la vida social són objectes neutrals com els cossos físics? En la vida social, un «objecte» –un fet de coneixement, allò que s'investiga– no té existència fora d'unes interaccions dotades de significats culturals, en les quals, a més, aquest «objecte» participa.

– Sobre el criteri de permanència i estabilitat. És possible estudiar la vida social com una cosa universal, estable i no canviant? En realitat, la convenció social no posseeix un caràcter de permanència espaciotemporal, sinó que canvia en la Geografia i en la Història de les societats. Per tant, és dubtós que es pugui estudiar el comportament de les persones en la societat des de criteris de permanència i estabilitat com els dels cossos físics.

El mateix Ibáñez (1997, 2003) planteja diferents consideracions dirigides a la constitució d'una nova Psicologia social, els elements integrants de la qual haurien de ser: la naturalesa simbòlica, cultural i històrica de la realitat social –cap fenomen social és comprensible sense atendre els esdeveniments històrics que l'envolten–, l'agència humana com a creadora dels fets socials, la naturalesa sociocultural i històrica de l'ésser humà, la naturalesa autoorganitzativa de tot sistema relacional i el caràcter socialment construït dels fenòmens psicològics. Aquest últim punt és especialment rellevant, ja que davant la idea àmpliament generalitzada que els aspectes socials impacten sobre un entramat psicològic més fonamental, Ibáñez assenyala la dificultat per a separar el que és «social» i

el que és «psicològic» en l'ésser humà i la necessitat que tots dos siguin considerats les dues cares d'una mateixa realitat.

La gran densitat d'elements implicats i variabilitat de formes que adquireixen les relacions entre persones, grups i institucions socials requereix ser atesa per una Psicologia social que aborde la seua comprensió d'una manera no simplista. L'objecte d'estudi de la Psicologia social és inherentment dinàmic: com afirmen Nowak i Vallacher (1998), els éssers humans no són com les pedres, les plantes o els animals en un laboratori; les característiques pròpies de l'acció humana no s'ajusten a relacions simples de causa-efecte, fins i tot la distinció bàsica entre causa i efecte pot arribar a ser borrosa a causa d'una causalitat recíproca o bidireccional. La «borrositat» implica que «el tot» no és reductible a l'anàlisi simple de les parts separatament, per la qual cosa una anàlisi reduccionista de les parts, sense atendre les interaccions significants entre aquestes, convertiria les conclusions en irrellevants. En augmentar la complexitat d'un sistema, les afirmacions categòriques són menys significatives i les afirmacions significatives són menys categòriques; és a dir, l'investigador ha de tenir present que com més complexitat, menor precisió i major «borrositat» i els sistemes socials són, essencialment, complexos.

Caldrà considerar, doncs, que l'activitat humana, els pensaments i sentiments, o les interaccions i la vida en els grups posseeixen una complexitat idiosincràtica que dificulta poder quantificar-los i simplificar-los en termes de relacions causa-efecte. Contemplar així l'objecte d'estudi de la Psicologia social suposa recórrer al concepte de complexitat dels sistemes adaptatius, com és el cas dels sistemes d'interactuació social. Però què és la complexitat? Seguint Munné (2004) i Pastor i León (2007), la complexitat, dins l'estudi dels sistemes d'interacció social, es manifesta, sobretot, en cinc trets: no linealitat de les relacions que es puguin establir entre les variables implicades; ordre caòtic, segons el qual canvis ínfims en les condicions inicials poden resultar molt rellevants en les situacions finals; sorgiment espontani de noves propietats en el sistema, com a conseqüència de les interaccions entre els seus components, de manera que el comportament del tot resulta ser diferent del comportament de les seues parts aïllades; «borrositat» en la identitat de les relacions entre variables, a causa de la qual una mateixa afirmació pot ser, en alguna mesura, certa i falsa de forma simultània; i, finalment, superació del paradigma positivista, per propiciar formes més obertes de conèixer la complexa realitat de la vida social.

Tanmateix, des d'una posició més eclèctica, Moya (2008) suggereix que les al·ludides limitacions del positivisme per a la Psicologia social no són tantes com reclamen els corrents més crítics, si es té en compte que la Psicologia social institucionalitzada rares vegades ha seguit, realment, els postulats estrictes del positivisme lògic. Per exemple, afegeix, les teories psicosocials clàssiques no han complert la regla positivista de correspondència: tots i cadascun dels

termes teòrics d'una teoria han d'anar acompanyats d'una formulació explícita composta totalment de termes observacionals. És per això que aquest autor advoça per reduir la intensitat i l'extensió de la crítica postmoderna en el terreny psicosocial.

La problemàtica epistemològica afecta també la relació de la Psicologia social amb altres disciplines. La qüestió que es planteja és si el seu objecte d'estudi és essencialment diferent del de la resta de ciències que tracten els aspectes humans i socials. Autors com Jiménez-Burillo (2005), Ovejero (1997) o Riba (2007) suggereixen que la Psicologia social s'ha mantingut massa temps enclaustrada en la mitologia científiconatural del seu saber i proposen una obertura i permeabilitat cap a camps de les ciències humanes i socials com la Filosofia, l'Antropologia, la Ciència política i Sociologia o les ciències històriques. Moscovici (1989) proposa la Psicologia social com una disciplina «pont» capaç d'integrar coneixements de diferents ciències socials, ja que en l'anàlisi psicosocial es manegen conceptes que constitueixen l'objecte d'estudi d'altres disciplines: des de processos cognitius i comportamentals fins a processos macrosocials, culturals o socioestructurals.

De fet, la pretensió d'incrustar fronteres estrictes i immutables entre les ciències socials, en detriment de la seua permeabilitat, no és un plantejament que haja demostrat eficàcia ni per a generar coneixement ni per a instaurar pedagogia. Caldria reflexionar sobre el fet que la ciència social pot ser tan plural en l'expressió com singular en l'objecte, tan diversa en els mitjans com coincident en les finalitats. Pot resultar representativa la proposta de Kenneth Gergen, que advoça per una Psicologia social que s'interessa pels significats col·lectius de la realitat, determinats per la cultura, la història i el context social. Gergen (1997) proposa un enfocament psicosocial que: no fixe per endavant les fronteres específiques de la disciplina, ni reduïska els paràmetres de la investigació; es trobe estretament vinculat al fet cultural; unisca el treball teòric amb les pràctiques dirigides al canvi social, per millorar les condicions de vida de la població; i òbriga el diàleg amb altres disciplines socials i humanes.

La definició de l'objecte de la Psicologia social

En les primeres pàgines hem dit d'aquest treball que la Psicologia social ha abraçat una diversitat tan àmplia de temes d'estudi, que resultarà molt complex definir amb precisió a què es dedica aquesta disciplina, quin n'és l'objecte. Un aspecte important que cal recordar és que la Psicologia social ha tingut sempre una certa ambigüïtat en la concepció, a causa de la seua proximitat a altres disciplines més fortament consolidades, com la Sociologia i la Psicologia.

En la revisió de Jiménez-Burillo (2005) es constata que molts dels autors pioners en Psicologia social ni tan sols van intentar definir-la o, quan ho van fer, la van descriure merament com una ciència de les relacions interpersonals i de la conducta individual influïda per altres. Més endavant, Gordon Allport, en les successives participacions en «The handbook of social Psychology», va definir la Psicologia social com una disciplina que se serveix dels mètodes científics per comprendre i explicar com els pensaments, els sentiments i les conductes de les persones són influïts per la presència real, imaginada o implícita d'altres (Allport, 1935, 1968). Aquesta és una definició que va tenir àmplia acceptació en els manuals i a la qual s'han referit molts d'ells com a punt de partida. Morales i Gaviria (2009) analitzen la definició clàssica d'Allport i en trauen una sèrie de conclusions sobre el seu significat: a) el psicosocial es defineix per la influència que el context exerceix en la conducta i els processos psicològics de la persona; b) el context és tant directament perceptible i immediat com imaginat i implícit, és a dir, representat en la ment de l'individu sense que l'estímul social estiga present; c) la persona, com a part del context, és també font d'influència per a altres persones, la qual cosa explica el caràcter cíclic d'aquesta influència.

Però la definició de Gordon Allport no va ser plenament acceptada per aquells psicòlegs socials que van adoptar l'acostament sociologista, l'enfocament del qual es distingia per l'estudi dels processos psicosocials dins un context sociocultural i reconeixia el paper crític d'aquests processos en les relacions interpersonals, en la dinàmica social i en l'estructura social (Álvaro *et al.*, 2007; Cartwright, 1979). La proposta d'aquests autors va ser superar la reducció del context social a la mera presència real o imaginada d'uns altres i la reducció de la relació entre persona i societat a vectors d'influència mútua entre entitats diferents. Malgrat això, com afirmen Garrido i Álvaro (2007) i Jiménez-Burillo (2005), la Psicologia social «estàndard» –psicologista– no ha vist la necessitat de participar en aquests debats, que mira des de lluny, com si no se sentira al·ludida.

Fent-se ressò de l'afirmació de George Herbert Mead que «la societat i l'home són el mateix», autors com Ibáñez (2003) o Ovejero (1997) han suggerit la caracterització de la Psicologia social com l'estudi de la dimensió social i cultural constitutiva de la naturalesa humana, fet que s'oposa tant a la noció de la simple presència d'uns altres, com a l'assumpció de desvinculació essencial entre individu i societat. En un sentit semblant, Martín-Baró (1989) proposa que persona i societat es constitueixen mútuament, sense que es puguin entendre l'una sense l'altra, de manera que el coneixement psicosocial s'ha de construir en estreta relació amb les circumstàncies socials, culturals i històriques del context concret en què s'investigue.

Investigadors clàssics com Willen Doise, Serge Moscovici o Muzafer Sherif coincideixen a assenyalar que allò que confereix especificitat científica a la

Psicologia social és, precisament, el seu paper de punt d'unió entre el coneixement psicològic i el sociològic (Doise, 1979; Moscovici, 1984, 1985; Sherif i Sherif, 1975). En concret, Moscovici replanteja la visió psicossocial com una «relació ternària» que pretén superar la dicotomia subjecte-objecte, individu-societat. És a dir, es tractaria d'integrar un mediador que trencara l'orientació dicotòmica i, d'aquesta manera, la bipolaritat es transformara en tripolaritat. A diferència de la Psicologia i de la Sociologia, seria propi de la visió psicossocial no abordar una divisió taxativa entre subjecte i objecte, sinó operar amb un esquema ternari: subjecte individual – subjecte social – objecte social. Aquest esquema pressuposa la mediació d'un tercer entre el subjecte i l'objecte. Així, el gran salt que faria la Psicologia social és interposar entre l'ego i l'objecte un *alter* ego, seu de la mediació. El que cal destacar d'aquest esquema és la seua concepció social com un sistema de representacions intermentals.

De l'assumpció de relació ternària de Moscovici es derivaran dues implicacions importants per a la Psicologia social. La primera és que la conducta de l'individu estarà sempre situada dins un context de referència, que són les respostes d'aquest subjecte a aquells estímuls que li són donats en funció dels rols que ocupa. La segona és que el que caracteritzarà la Psicologia social no serà tant l'objecte com l'enfocament que li és propi: aquesta serà una manera peculiar d'observar els fenòmens i les relacions, i és això el que permetrà afirmar que hi ha una visió psicossocial.

Participant de la proposta de Serge Moscovici, Pérez-Pérez (1994) considera que la Psicologia social s'ocuparà, d'una banda, de com s'inscriu la realitat social en l'individu; estudiarà, també, com l'individu tracta d'inscriure en els altres aquesta realitat social interioritzada; i s'encarregarà, d'igual manera, d'estudiar els processos que propicien que els objectes socials, a través de la interacció, adquirisquen nous significats en la visió dels individus i constitueixen un mitjà de compartir amb els altres la realitat.

En un altre vessant, i amb un clar accent pragmàtic, Insko i Schopler (1980) qualifiquen la Psicologia social com la disciplina que les persones que s'autodenominen psicòlegs socials estan interessades a estudiar. D'alguna manera, es reconeix implícitament que buscar una definició intencional és buscar només això, una declaració d'intencions. Tractar i discutir de les intencions es queda en el pla de l'ideal, però el que hi compta, segons Insko i Schopler, és el que realment es fa en el terreny, això és, la definició efectiva. Aquesta és menys comunicable, menys aprehensible i només s'exemplifica a través de les línies d'investigació, en els llibres de text i en la docència universitària. Jiménez-Burillo (2005), després d'una revisió dels manuals de Psicologia social, sintetitza, amb molt de realisme, que l'assumpte es pot plantejar així: de primer, substantivament, la Psicologia social ha estat i és una ciència amb molt amplis i molt diversos interessos d'estudi; en segon lloc, formalment, les seues anàlisis

poques vegades han estat desenvolupats des d'una perspectiva pròpia, sinó més aviat incorrent en reduccionismes psicologistes; i en tercer lloc, en cap text de la disciplina hi ha algun criteri organitzador d'aquest pluralisme temàtic, i la regla és la mera juxtaposició de tòpics adossats els uns amb els altres.

Blanco (1988) va fins i tot més enllà en afirmar que la Psicologia social no té un objecte propi i, per tant, sembla improcedent fer descansar sobre tan «efímer i superficial assumpte» la mateixa naturalesa del psicosocial: la Psicologia social, com la resta de ciències socials, no és una disciplina la raó de ser de la qual siga primordialment temàtica, ja que el psicosocial no és un conjunt de fets que succeeixen com a conseqüència del maridatge entre individu i societat, sinó una manera d'afrontar les dades, els temes i les preocupacions de sempre. I ací rau, segons Blanco (2003), la quinta essència de la Psicologia social: l'intent d'explicar i canviar una realitat –la social–, la dinàmica de la qual és intrínsecament problemàtica.

En l'àmbit de les ciències socials, el coneixement generat no és independent de la reflexió epistemològica que es faça i, naturalment, la definició de l'objecte estarà intrínsecament vinculada a com siga el tipus de saber que es postule i al valor que se li conferisca des d'aquella reflexió. Es tracta d'una meta científica a la qual, certament, es pot arribar per diversos camins; és a dir, els camins –el mètode– seran tan diversos com les necessitats de la investigació. Respecte a això, nombrosos autors, com Álvaro (1995), Ibáñez (2003), Munné (1996), Riba (2007) o Sabucedo, D'Adamo i García-Beaudoux (1997), han defensat la necessitat d'un pluralisme teòric i metodològic en Psicologia social, que incloga altres mètodes diferents dels experimentals i quantitius, perquè, sense negar la seua importància en el desenvolupament de la disciplina, no és menys cert que en el pensament psicosocial tenen cabuda altres pressupòsits que també formen part de la seua història i són igualment vàlids per generar coneixement científic.

Així com el camp teòric de la Psicologia social no pot ser monocolor, tampoc el seu objecte d'estudi ha de constituir un espai tancat o perfectament delimitat, en què no puguem entrar altres disciplines o del qual no es puga eixir per entrar-hi en contacte. No pot ser un espai on tot estiga tan ben definit que aquest espai siga únic i de total exclusivitat. Posar fronteres internes entre les ciències socials, a més de ser un plantejament arcaic, no contribuirà a fer-les més fructíferes, ja que eliminarà àrees d'intersecció on es podrien explicar de manera fidedigna nombroses qüestions rellevants sobre l'ésser humà i els seus productes. La tasca dels psicòlegs socials ha de ser construir una anàlisi psicosocial oberta, que resulte útil per a solucionar les necessitats reals dels grups humans i que incloga el compromís de reconèixer les legítimes aspiracions de realització vital de tota persona en el context en què viu (Martín-Baró, 1989). Per aconseguir-ho, la Psicologia social s'ha de constituir en una disciplina ca-

paç de donar resposta als problemes socialment rellevants, replantejant-los en la seua dimensió psicosocial i introduint l'anàlisi científica en els contextos en què es produeixen (Nouvilas, 2007).

Referències

- Allport, G. W. (1935). Attitudes. En C. Murchinson (Ed.), *The handbook of social psychology*. Worcester: Clark University Press.
- Allport, G. W. (1968). The historical background of modern social psychology. En G. Lindzey i E. Aronson (Eds.), *The handbook of social psychology*. Reading: Addison-Wesley.
- Álvaro, J. L. (1995). *Psicología social: Perspectivas teóricas y metodológicas*. Madrid: Siglo XXI.
- Álvaro, J. L. i Garrido, A. (2007). *Psicología social: Perspectivas psicológicas y sociológicas*. Madrid: McGraw-Hill.
- Álvaro, J. L., Garrido, A., Schweiger, I. i Torregrosa, J. R. (2007). Psicología social sociológica y psicología social psicológica. En M. Pérez-Yruela (Ed.), *La sociología en España*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Anguera, M. T. (1998). Metodología cualitativa. En M.T. Anguera, J. Arnau, M. Ato, R. Martínez, J. Pascual i G. Vallejo (Eds.), *Métodos de investigación en psicología*. Madrid: Síntesis.
- Apfelbaum, E. (1985). La psicología social y sus trabas: El cómo y el porqué. *Revista de Psicología Social*, 0, 5-12.
- Armistead, N. (1983). Introducción. En N. Armistead (Ed.), *La reconstrucción de la psicología social*. Barcelona: Hora.
- Baron, R. i Graziano, W. G. (1991). *Social psychology*. Fort Worth: Holt, Rinehart & Winston.
- Blanco, A. (1988). *Cinco tradiciones en la psicología social*. Madrid: Morata.
- Blanco, A. (2003). La venganza de Marx. *Revista de Psicología Social*, 18, 223-227.
- Blanco, A., Caballero, A. i De la Corte, L. (2005). *Psicología de los grupos*. Madrid: Pearson.
- Cartwright, D. (1979). Contemporary social psychology in historical perspective. *Social Psychology Quarterly*, 42, 82-93.
- Collier, G., Minton, H. i Reynolds, G. (1996). *Escenarios y tendencias de la psicología social*. Madrid: Tecnos.
- Crespo, E. (1995). *Introducción a la psicología social*. Madrid: Universitat.
- Doise, W. (1979). *Psicología social y relaciones entre grupos*. Barcelona: Rol.
- Doise, W. (1982). *L'explication en psychologie sociale*. París: Presses Universitaires de France.

- Ellwood, C. (2008). *Sociology and modern social problems*. Charleston: Bibliobazaar.
- Gergen, K. (1992). Toward a postmodern psychology. En S. Kvale (Ed.), *Psychology and postmodernism*. London: Sage.
- Gergen, K. (1997). Social psychology as social construction: The emerging vision. En C. McGarty i S.A. Haslam (Eds.), *The message of social psychology. Perspectives on mind in society*. Cambridge: Blackwell.
- Gil-Lacruz, M. (2007). *Psicología social: Un compromiso aplicado a la salud*. Zaragoza: Universidad de Zaragoza.
- Graumann, C. F. (2001). Introducing social psychology historically. En M. Hewstone i W. Stroebe (Eds.), *Introduction to social psychology*. Oxford: Blackwell.
- Ibáñez, T. (1982). Aspectos del problema de explicación en la psicología social. *Revista de Psicología General y Aplicada*, 37, 161-171.
- Ibáñez, T. (1997). Why a critical social psychology? En T. Ibáñez i L. Íñiguez (Eds.), *Critical social psychology*. London: Sage.
- Ibáñez, T. (2003). El com i el perquè de la psicología social. En T. Ibáñez (Ed.), *Introducció a la psicología social*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya.
- Insko, C. i Schopler, J. (1980). *Psicología social experimental*. México: Trillas.
- Jiménez-Burillo, F. (2005). Contribución a la crítica de la psicología social imperante. *Encuentros en Psicología Social*, 3, 5-31.
- Jiménez-Burillo, F., Sangrador, J. L., Barrón, A. i De Paúl, P. (1992). Análisis interminable: Sobre la identidad de la psicología social. *Interacción Social*, 2, 11-44.
- Mead, G. H. (1993). *Espíritu, persona y sociedad*. Barcelona: Paidós.
- Morales, J. F. (1985). El concepto de psicología social. *Boletín de Psicología*, 6, 81-104.
- Morales, J. F. (1999). Definición de la psicología social. En J. F. Morales i C. Huici (Eds.), *Psicología social*. Madrid: McGraw-Hill.
- Morales, J. F. i Moya, M. (2007). Definición de psicología social. En J. F. Morales, M. Moya, E. Gaviria i I. Cuadrado (Eds.), *Psicología social*. Madrid: McGraw-Hill.
- Moscovici, S. (1984). *Psicología social*. Barcelona: Paidós.
- Moscovici, S. (1985). Social influence and conformity. En G. Lindzey i E. Aronson (Eds.), *The handbook of social psychology*. New York: Random House.
- Munné, F. (1993). Pluralismo teórico y comportamiento social. *Psicothema*, 5 (Suplem.), 53-64.
- Munné, F. (1995). *La interacción social. Teorías y ámbitos*. Barcelona: PPU.
- Munné, F. (1996). Reflexiones sobre la crisis desde la epistemología social. *Revista Avepso*, 19, 51-63.

- Ovejero, A. (1997). *El individuo en la masa. Psicología del comportamiento colectivo*. Oviedo: Nobel.
- Pepitone, A. i Triandis, H. (1987). On the universality of social psychological theories. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 18, 471-498.
- Pérez-Pérez, J. A. (1994). Psicología social: Relación entre individuo y sociedad. En J. F. Morales (Eds.), *Psicología social*. Madrid: McGraw-Hill.
- Quintana, J. i Tortosa, F. (1998). Introducción. En F. Tortosa (Ed.), *Una historia de la psicología moderna*. Madrid: McGraw-Hill.
- Rijsman, J. B. i Stroebe, S. (1989). The two social psychologies or whatever happen to the crisis. *European Journal of Social Psychology*, 19, 339-344.
- Rodrigues, A., Assmar, E. i Jablonski, B. (2006). *Psicología social*. México: Trillas.
- Sabucedo, J. M., D'Adamo, O. i García-Beaudoux, V. (1997). *Fundamentos de psicología social*. Madrid: Siglo XXI.
- Sapsford, R. (1998). Domains of analysis. En R. Sapsford, A. Still, M. Wetherell, D. Miell i R. Stevens (Eds.), *Theory and social psychology*. London: Sage.
- Sherif, M. i Sherif, C. W. (1975). *Psicología social*. México: Harla.
- Stangor, C. i Jost, J. T. (1997). Commentary: Individual, group and system levels of analysis and their relevance for stereotyping and intergroup relations. En R. Spears, P. J. Oakes, N. Ellemers i S. A. Haslam (Eds.), *The social psychology of stereotyping and group life*. Oxford: Blackwell.
- Stryker, S. (1977). Developments in «two social psychologies». Toward an appreciation of mutual relevance. *Sociometry*, 40, 145-160.
- Tajfel, H. (1982). Social psychology of intergroup relations. *Annual Review of Psychology*, 33, 1-39.
- Tesser, A. (1995). Introduction. En A. Tesser (Ed.), *Advanced social psychology*. New York: McGraw-Hill.
- Torregrosa, J. R. (1984). Alcance y problemas de la psicología social. En J.R. Torregrosa i E. Crespo (Eds.), *Estudios básicos de psicología social*. Barcelona: Hora.
- Torregrosa, J. R. (1985). Sobre el concepto de psicología social. *Boletín de Psicología*, 8, 9-21.
- Torregrosa, J. R. i Jiménez-Burillo, F. (1991). Presentación. *Intervención Psicosocial*, 1, 9-10.
- Turner, J. C. (1999). El campo de la psicología social. En J. F. Morales (Ed.), *Psicología social*. Madrid: McGraw-Hill.